

Székely Gábor

A Komintern és az olasz fasizmus

1923. május 4-én a Kommunista Internacionálé Végrehajtó Bizottsága Elnökségének ülésén Clara Zetkint, Antonio Gramscit és a berlini Varga Jenő vezette Információs és Statisztikai Irodában dolgozó "S" elvtársat bízták meg, hogy dolgozzák ki a nyárra összehívott, kongresszussal felérő kibővített VB ülés fasizmussal foglalkozó napirendjét. Jó csapat volt. A már ekkor veteránnak számító, a nemzetközi nőnapot 1912-ben kezdeményező, a német baloldali szociáldemokratából a kommunista párt alapítójává lett Clara Zetkin ekkor éppen a balos német és olasz pártvezetéssel, valamint az őket támogató Komintern titkár, Rákosi Mátyással hadakozott. Antonio Gramsci, Moszkvában az OKP képviselője 1922 májusától,¹ ekkorra vizsgálta felül korábbi álláspontját, miszerint a kommunista párt feladata nem lehet más, mint a forradalom, a proletárdiktatúra kivívása. „S” elvtárs nem volt más, mint az olasz fasizmusról már Mussolini hatalomra jutása előtt publikáló Giulio Aquila, azaz a meglehetősen egyszerű fedőnevet választó Sas Gyula.

Antinio Gramsci (1891–1937) – utálta a közömböseket

¹ A Komintern vezetése még áprilisban kérte az olasz pártvezetést, hogy jöjjenek Moszkvába, megbeszélendő a szélesebb egységfrontot, összefogást. A pártvezér Amadeo Bordiga mellett a háromtagú delegáció tagja volt az őt ekkor még támogató Gramsci és az egységfront mellett Bordigával szemben érvelő Antonio Graziadei. Székely Gábor: *A Komintern és a fasizmus 1921–1929*. Kossuth Könyvkiadó, 1980, Budapest. 37.

Varga Jenő (1879–1964) – közgazdász, 1921–1927-ben a berlini Információs és Statisztikai Intézet vezetője, a moszkvai Világgazdasági- és Politikai Intézet létrehozója és vezetője

A Komintern és Mussolini mozgalma egyszerre indult, 1919 márciusában. Míg az előbbi széles nemzetközi visszhangot váltott ki, az utóbbinak alig volt hírértéke. Egy év múlva azonban már fel kellett ismerniük a Komintern vezetőknek a fasizmusban rejlő fenyegetést. Az elnök, Grigorij Zinovjev a Komintern folyóiratában megjelentetett nyílt levelében figyelmeztette az olasz baloldal legnagyobb támogatottságot élvező vezetőjét, Giacinto Menotti Serrait, hogy Olaszországban „teljes mértékben lehetséges egy dühödő burzsoá reakció ideiglenes győzelme.”²

A Lenin a Komintern alakuló kongresszusának elnökségében (balról a harmadik). Mellette balra Hugo Eberlein német (1887–1941), Gustav Klinger (1876–?) volgai német, jobbra Fritz Platten (1883–1944) svájci küldött – mindhárman a sztálini terror áldozatai lettek

² *Kommuniztyicseskij Internacional*, 1920/14. 2708.

1920. A Komintern II. kongresszusána megnyitóján – jobbról a harmadik Trockij (1879–1940), Zinovjev az ötödik, a nyolcadik, szemüveges Karl Radek

A faszizmus vita már Mussolini hatalomra jutása előtt elkezdődött, annak a döbbenetnek a hatására, amit az váltott ki, hogy a munkásmozgalom tömegakcióival szemben a falvakban és a városokban is jelentős létszámú és befolyású ellenséges csoportok, majd mind nagyobb tömegek jelentek meg. Ez szokatlan volt. A teoretizálásra nem ritkán túlságosan is hajlamos munkásmozgalomban szinte azonnal megkezdték a jelenség elemzését; nem utolsó sorban a fasiszták elleni mindennapi gyakorlati lépések kimunkálása érdekében.

A „fekete ingesek“...

A teória és a gyakorlat kezdetektől szorosan összefüggött: teoretikusan meg kellett állapítani a polgári demokráciától nyilvánvalóan különböző, a készülő, majd a kibontakozó totális diktatúra jellegét, érdek- és hatalmi viszonyait, majd ebből levezetve, hogy kik és milyen érdekek ellen kell fellépni, s különösen, hogy e fellépés során milyen szövetségesekre számíthat a munkásmozgalom. Ez utóbbi szempontból volt fontos az, hogy a faszizmus elleni harcban milyen célt, vagy célokat tűzzenek ki a pártok.

A faszizmus gyors térnyerése egyben látványos is volt. Az olasz munkásság 1920-as sikertelen gyárfoglaló mozgalmát követő politikai és mélyülő gazdasági válságban előbb a földfogaló parasztok ellen vonuló „harci osztágaival” tűnt ki, majd megjelent a városokban is. Az olasz munkássajtó, a Milánóban megjelenő szocialista *Avanti!* (Előre!), és a Rómában kiadott, országos terjesztésű *Il Comunista* egyaránt cikkezett a fasisztákról, és szükségesnek tartotta a fellépést, a szocialisták a „párt hagyományainak megfelelő módszereket”, a kommunisták akár a fegyvereset is. Azonban egyikük sem tartotta olyan fenyegetésnek, amely komoly fenyegetést jelenthet a munkásmozgalom számára, bár érzékelték a veszély fokozódását. A számszerűsíthető erőviszonyok 1921 elején a következők voltak: a szocialisták taglétszáma 112.000 volt, és 123 mandátummal rendelkeztek a parlamentben, a kommunistáké 58.000 volt és 15 mandátum, a fasiszták 100.000 tagot regisztráltak, valamint 35 képviselőjük volt.³

Ritka fénykép: G.M. Serrati (1874–1926) és Leo Trockij Moszkvában a Komintern kongresszusán

Más volt a vélemény a Kominternben. A világpárt 1921 nyarán tartott kongresszusán az olasz mozgalom mindkét irányzata képviseltette magát: a szocialista párt és az abból 1921 januárjában kivált kommunisták. A főreferátumot tartó Zinovjev a faszizmusról megjegyezte: „A fasiszták igen kiváló sebészek; igen lelkiismeretesen és alaposan végzik szennyes munkájukat az olasz munkásosztályon.” A munkaadó pedig a burzsoázia. Zinovjev, aki már ekkor is a balos irányzatot támogatta, mindezért elsősorban a szocialistákat, és a jelen levő Serrati hibáztatta, „bűnöknek” tartotta, hogy

³ E számokat több forrásból állítottam össze – lásd Székely 1980: 10.

a sikertelen volt a gyárfoglaló mozgalom, „elszalasztották a harc kedvező pillanatát, és objektíve kiszolgáltatták a munkásosztályt a burzsoáziának.”⁴

Zinovjevet követően szólalt fel Clara Zetkin, akit 65. születésnapja alkalmából köszöntöttek a kongresszuson. Helyzete nem volt egyszerű. Egyrészt Zinovjev ellen kellett érvelnie, annak a szocialistákkal szembeni szélsőséges megfogalmazásai miatt, másrészt hangsúlyoznia kellett miszerint a szocialisták fasizmus elleni ténykedése és állásfoglalása egyszerűen katasztrofális. Előbb a balos irányzat ellen szólt, Rákosi Mátyásról. Vele előbb Livornóban, a kommunista párt alakuló kongresszusán, majd Berlinben, a német KP Központi Bizottságának ülésén vitázott még az év elején. Rákosi mindkét helyen a kicsiny, elszánt, forradalmi párt mellett érvelt, vele szemben Zetkin a szélesebb összefogás mellett. Ezt követően azonban a Kominternbe lépni szándékozó szocialistákat ő is kemény szavakkal illette: „Nevezhető-e kommunista pártnak – sőt, továbbmegyek ennél – politikai pártnak az a párt, amely a fasizmussal kibontakozó polgárháborút morális prédikációkkal akarja leküzdeni, kijelentve, hogy a fasizmus a keresztény etika eszközeivel kell legyőzni.”⁵ Zetkin referátumának új elem volt, ezt Sas Gyula tanulmányai is tartalmazták, hogy a fasizmus elleni harc nem kapcsolható egybe a kapitalizmus elleni harccal. Vagyis, ebben az esetben le kell venni a napirendről a proletárdiktatúráért folytatott közvetlen harc jelszavát.

A kongresszuson hasonlóan vélekedett a német Wilhelm Koenen, aki szintén „háromfrontos” harcot tartott szükségesnek: szétválasztotta a fasizmus elleni fellépést az „opportunisták” munkásvezetők, illetve a kormány elleni akciókat. Álláspontja annyiban különbözött Zetkinétől, hogy e három elkülönített célt végül a proletárdiktatúráért folytatott közvetlen harcban vélte elérhetőnek.

A Komintern III. kongresszusának fő kérdése az volt, hogy miként működhet együtt a kommunista és a szociáldemokrata mozgalom. Szemben a II., 1920-ban tartott kongresszussal, ahol azt kellett megakadályozni, hogy az akkor még remélt forradalmi helyzetben felhíguljon a forradalmi világpárt a csatlakozni kívánó szocialista pártokkal, most a már elkülönült két mozgalom összefogásának lehetőségeit vizsgálták, mégpedig három területen. Ekkor a legfontosabb terület a „tőke támadásának” nevezett volt, amelynek lényege az 1918–1919-es megmozdulásokkal kiharcolt szociális vívmányok, a 8 órás munkanap, társadalom- biztosítás, munkanélküli segély, szabad szervezkedés elsekélyesítése, részbeni visszavonása volt a gazdasági válságra hivatkozva. A fasizmus elleni fellépés volt a második. A harmadik a háború újabb fenyegetése. Ez utóbbi kettő hamarosan összekapcsolódott, az olasz fasizmus földközi tengeri tervei (mare nostro) ismeretében. Az előbbi, a „tőke támadása” volt ekkor az erősebb indíték, s tette lehetővé, hogy az ekkor működő három internacionálé egy asztalhoz üljön.

1922 áprilisában, Berlinben három internacionálé vezetői találkoztak: a londoni központú Munkás és Szocialista Internacionálé magát a II. Internacionálé reformista utódszervezetének vallotta, a bécsi Szocialista Pártok Nemzetközi Munkaközössége a centrista vonulatot folytatta, a Komintern pedig a forradalmi irányzat utódának vallotta magát. A kezdeményezők a centristák voltak, aki az egységes internacionálé helyreállítását vélték megvalósíthatónak – amit mind a reformisták, mind pedig a

⁴ *Protokoll des III. Kongresses der Kommunistischen Internationale.* Verlag der Kommunistischen Internationale, 1921, hn. 166–167.

⁵ Uo. 393–394.

kommunisták elutasítottak. A kommunisták közös akciók szervezésére tettek javaslatot a tőke támadása ellen, amibe végül a reformisták is egy májusi nemzetközi akció erejéig beleegyeztek. Az olasz fasizmus szóba került a megbeszéléseken, de nem kezelték külön – a tőke támadása egyik jelenségének tartották Olaszországban.⁶

A marcia su Roma

1922. november 5-én ült össze a Komintern IV. kongresszusa. Petrográd az októberi forradalom 5 évfordulóját ünnepelte – egy héttel korábban zajlott le Rómában a Marcia su Roma, Mussolini kinevezése miniszterelnökké. Az olasz küldöttek, 25 fő, élükön a kommunista Amadeo Bordigával és Antonio Gramscival, illetve a szocialista Serratival még korábban elhagyták Rómát, az eseményekről már itt értesültek.⁷ A figyelem már az első napon az olaszországi eseményekre irányult: Zinovjev elnök bevezető előadásában az eseményt úgy értékelte, mint a reakció győzelmét a forradalom lehetőségét is kínáló polgárháborús helyzetben. Ebben, vagyis abban, hogy a fasiszta miniszterelnök kinevezésével lényegében lezárult a forradalom lehetősége, valószínűsége Olaszországban, lényegében mindenki egyetértett. A kongresszus megnyitó ülésén elfogadott felhívásban, vagyis a kongresszus első napjának legfontosabb dokumentumában jelezték: „a hatalom azoknak a banditáknak a kezébe került, akik az osztályellenség legfékezhetetlenebb dühének hordozói ellenetek és eszméitekkel szemben.”⁸

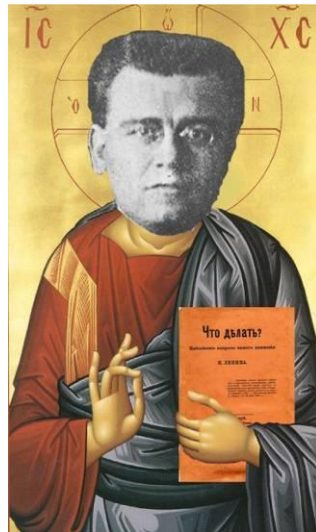
⁶ *Protokoll der Internationalen Konferenz der drei Internationalen Exekutivkomitees den Berlin Vom 2. Bis 5. April 1922.* Dietz, 1922, Wien. 52. (A továbbiakban *Protokoll 1922.*) A konferenciáról lásd *A három internacionálé akcióegység tárgyalásainak előzményei és a berlini konferencia.* In: *Párttörténeti Közlemények, 1972/3.* 156–184. 1923-ban, hosszas viták után, a centristák egyesültek a reformistákkal remélve befolyásuk erősödését a nemzetközi munkásmozgalomban. Ők adták Friedrich Adler személyében az új szervezet, a Szocialista Munkásinternacionálé kezdetektől az utolsó hónapokig működő titkárát.

⁷ Székely 1980: 47.

⁸ Uo. 48., *Protokoll 1922:* 18–19.

E dokumentum több szempontból is érdekes – tükrözi, illetve előrevetíti azokat a nézetkülönbségeket, amelyek a fasizmus-elemzéseket az elkövetkezendő másfél évtizedben jellemezték. Mindenekelőtt, hogy a fasizmus hatalomra jutásáért a fő felelősnek a szocialistákat tartották, akik nem vállalták a harcot a proletárdiktatúráért, s ezzel lehetővé tették a burzsoázia ellencsapását. Az olaszországi fasizmus eme időszakát jellemezve úgy vélték, hogy a „*fasizmus elsősorban az agráriusok kezében van*. Az ipari és a kereskedő burzsoázia aggodalommal tekint a fékezhetetlen reakció kísérletére, amelyet egyfajta fekete bolsevizmusnak ítél.” Vagyis megjelenik az a momentum, hogy a fasizmus nem az egész burzsoázia érdekeit képviseli, aminek a későbbiekben majd jelentősége lesz. Másrészt, már Olaszországon túlra tekintve megállapítják: „A fasizmus végeredményben *a nemzetközi kalandorság politikáját jelenti*.” Ez egyrészt figyelemre méltó abból a szempontból, hogy jelzik a mozgalom nemzetközi jellegét, másrészt, a gondolat folytatásaként, az mindezek után azonban nem jelenik meg az 1922 tavaszától már körvonalazódó, a két munkáspárt együttműködésén alapuló fasizmus elleni egységfront javaslata, sőt, mintegy visszatérve a forradalmi képlethez, érzékelhetően a Bordiga vezette olasz delegációk véleményét közvetítve, úgy vélték, hogy „A fasizmus, amely *nélkülöz minden programot, minden eszmét... a legrövidebb idő alatt tömeges felháborodást fog kiváltani azokkal szemben, akik felidéztek.*”⁹

Amadeo Bordiga (1889–1970) az OKP alapítója, majd a balos irányzat (Nemzetközi Kommunista Párt) vezére. A gúnyirat *Lenin Mi a teendő?* c., a forradalom kézikönyvével ábrázolja – s nem a *“Baloldaliság, a kommunizmus gyermekbetegsége”* munkával, amiben Lenin őt már keményen bírálta, 1920-ban

E bevezetőt követően indult a vita, amelynek kiinduló gondolatait ismét Zinovjev vázolta a Komintern Végrehajtó Bizottsága két kongresszus közötti tevékenységéről tartott referátumának a nemzetközi helyzettel foglalkozó részében. A referátumban elhangzottak természetesen nem a Komintern elnökének magánvéleménye volt, hanem szintén egy jó előkészített elemzés összefoglalása. Ami különösen figyelemre méltó benne, különösen a későbbi leegyszerűsítő álláspont ismeretében, annak

⁹ Székely 1980: 19–20.

hangsúlyos felismerése, hogy a fasizmus sajátos uralmi forma. „Mit jelentenek az olaszországi események? Vajon nem mértek-e hallatlan csapást a polgári demokráciára? Nem volt-e Olaszország a polgári demokráciával leginkább megáldott országok egyike? A fasiszta támadás nem csupán a monarchista eszmékre, hanem a polgári demokrácia eszméire mért csapás is volt.”¹⁰ A beszámoló e része bemutatta a fasizmus értékelések egyik legfontosabb következtetését: egyrészt, hogy a kapitalizmus politikai rendszerei közül a fasizmus a legagresszívebb, másrészt nem csupán a munkásmozgalom ellen irányul, hanem a polgári demokrácia ellen is. Ezt követően a kongresszus vitájában megjelenik az a két lehetőség, amely a fasizmus elleni összefogás alapja, illetve egyik magasabb formája lehet: a két munkáspárt szervezeti együttműködésén alapuló egységfront, illetve az ennél is szélesebb összefogást, a munkáskormány alakítása. „Ha van ország, ahol ezzel a jelszóval maximális eredményt lehet elérni, akkor ez az ország Olaszország.”¹¹

Sztálin, három áldozatával: Alekszej Rikov (1881–1938) agrárszakértő, a NEP támogatója, Lev Kamenyev (1883–1936), Grigorij Zinovjev (1883–1936)

A kongresszuson az egységfront-politika, illetve a munkáskormány ellen érveltek a Komintern legjelentősebb európai pártjai közül a németek, a franciák, a lengyelek, a csehek és a legérintettebb olasz párt képviselői, illetve a küldöttségeken belüli baloldali frakciók. A vita lényege az volt, hogy a munkáskormány lényegében a népszerűtlenné vált proletárdiktatúra pusztá álnéve-e (ezt elfogadta volna a baloldal), avagy egy átmeneti időszak politikai rendszere, „egy átmeneti lépcsőfok” a proletárdiktatúrához vezető történelmi úton.

Ekkor e mellett érvelt a német kisebbség élén Ernst Meyer, egyetértve Zinovjevvel: „Ma Zinovjev elvtárs megállapította a munkáskormány és a proletariátus diktatúrája közötti különbséget.” Majd a korábban kevésbé határozottan fogalmazó Zinovjev is egyértelműen kimondta: „Részemről abszolút nincs szó az álnév kifejezésről, amit itt

¹⁰ Uo. 50.

¹¹ Uo. 52.

idéztek.” Egyben beismerve az általa elmondottak nem kellő határozott voltát hozzátette: „Szívesen kész vagyok e szó körüli vitában engedni.”¹²

A vitában a munkáskormány, vagyis a minden korábbinál szélesebb összefogás szükségessége mellett érvelő a munkásmozgalmat ért vereség súlyosságára, illetve a faszizmus további terjedésének veszélyeire hívták fel a figyelmet. Így Karl Radek, aki a Kominterben az irányvonalat támogató Nyikolaj Buharin legközelebbi munkatársa volt, magyar vonatkozást is érintve figyelmeztetett: „A faszizmus győzelmében nem csupán a fasiszták győzelmének mechanikus győzelmét látom, hanem egyben a szocializmusnak és a kommunizmusnak a világforradalmi periódus kezdete óta elszenvedett legsúlyosabb vereségét is, súlyosabb vereséget, mint Tanács Magyarország esetében, mivel a faszizmus győzelme, az olasz szocializmus és az egész olasz munkásmozgalmak pillanatnyi eszmei és politikai csődjének következménye.”¹³ Radek már azzal is jelezte az egységfront, illetve a munkáskormány melletti véleményét, hogy nem tett különbséget a felelősség, a vereség vitában a szocialista és a kommunista párt között. S talán még egy fontos megjegyzés Radektől: a faszizmus hatalomra jutását az olasz társadalom egyes rétegei – munkásosztály, kispolgárság – válsága mellett a burzsoázia válságára is visszavezette, amely az állam válságához vezetett, s a megoldás a liberális irányzat vereségét jelentette.

Bundesarchiv, Bild 102-13084
Foto: o.Ang. I. Februar 1932

Karl Radek (2) érkezése a Népszövetség genfi leszerelési konferenciájára – lesz-e összefogás a háború ellen?

Radek elemzése egy másik szempontból is fontos: ő volt az első, aki felfigyelt arra, hogy a faszizmus térnyerése nem a forradalmi mozgalmak idején történt, hanem e mozgalmak vereségét követően, de még az olasz társadalom válságának a folyamában, annak részeként. A végeredményt, a hatalomra jutott faszizmust Radek is elhatárolta a polgári demokráciától. Osztálybázisát vizsgálva pedig elsőként tért vissza Marx bonapartizmus elméletéhez, jelezve a faszizmus sajátos jellegét: „A fasiszták a kispolgárságot képviselik, amely a burzsoázia támogatásával hatalomra jut és arra kényszerül, hogy ne a kispolgárság, hanem a kapitalizmus programját valósítsa meg...

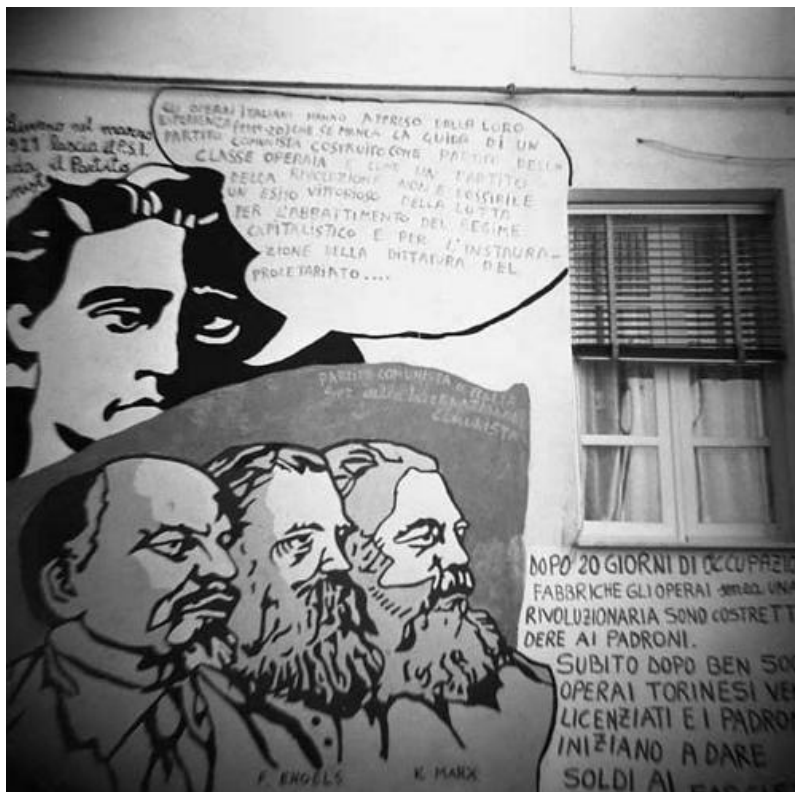
¹² Uo. 56.

¹³ Uo. 58.

Mussolini a parancsuralmat, az antidemokratizmust képviseli. Azáltal azonban, hogy hatalmas és széles demokratikus tömegeket von be a mozgalmába, már egy demokratikus szárnya is van. És éppen az lesz halálának is oka, ami fasizmus erejét jelenti: kispolgári pártként támaszkodott arra a harci lendületre és lelkesedésre, amellyel bennünket legyőzött. De éppen, mert nagy kispolgári párt, nem tudja az olasz tőke politikáját keresztülvinni anélkül, hogy ne idézne elő lázadást saját soraiban.”¹⁴

Nem használt a Komintern fasizmus elleni fellépéséhez szükséges stratégia és taktika kialakításának, hogy a legfontosabb párt, az olasz, mereven ellenállt még a szocialistákkal való összefogásnak javaslatának is. Gramsci, két évvel később visszaemlékezve a történetekre leírta, hogy ő ugyan belátta ennek szükségességét, azonban nem akart a pártvezető, Bordiga ellen fellépni – még Rákosi Mátyás unszolására sem, aki, mint a Komintern VB titkára, arra akarta rávenni őt, hogy vállalja el a párt vezetését.¹⁵

Gramsci, Lenin, Marx és Engels megmagyarázza a jelent és a múltat – modern graffiti

¹⁴ Uo. 61., illetve Prot IV. 315–316. A fasizmus kapcsán Marx bonapartizmus elméletét (*Louis Bonaparte Brumaire tizennyolcadikája*. Kossuth Kiadó – Magyar Helikon, 1960, Budapest. 133.) Trockij újította fel a harmincas években. Magyarországon elsőnek Vajda Mihály elemezte – természetesen Trockij említése nélkül – 1969–1970-ben írt könyvében, amelynek alapján előadást tartott az MSZMP Politikai Főiskoláján lezajlott fasizmus vitában. A könyv magyarul nem jelent meg, csak részletei a *Filozófiai Szemlében*. Lásd Vajda Mihály: *A fasizmusról*. Osiris Kiadó, 1995, Budapest. 159.

¹⁵ Székely 1980: 65. Spriano, Paolo: *Storia del Partito Comunista Italiano*. I. k. Einaudi, Torino, 1967. 249–250.

A Komintern IV. kongresszusa volt az utolsó, amelyen az ekkor már nagybeteg Lenin részt vett. Sőt, annak előkészítésében is. Előbb Gramscit fogadta, október 25-én, majd, már három nappal a Marcia su Roma után, november 1-jén az olasz küldöttekkel találkozott. Két dologra hívta fel az olaszok figyelmét: ne becsüljék le a fasiszmus veszélyét, illetve a demokratikus jogok védelmének fontosságára. Magán a kongresszuson tartott nem túl hosszú beszédében is kitért a faszizmusra, mégpedig mondandójának legfontosabb részében, ahol az orosz tapasztalatok másolásának veszélyére hívta fel a figyelmet. „Ezzel semmit sem lehet elérni. Külföldi elvtársainknak át kell venniük az orosz tapasztalatok egy részét. Hogy miképpen fog ez végbemenni, azt én nem tudom. Talán nagy szolgálatot tesznek majd nekünk például az olasz fasiszták, megmagyarázva az olaszoknak, hogy még nem elég felvilágosultak, és hogy hazájuk még nincs bebiztosítva a feketeszázak ellen. Lehet, hogy ez igen hasznos lesz.”¹⁶ Majd egy levélben Trockijnak, amelyet diktált egészségi állapota miatt is, írja: írja meg az olasz pártvezetőknek, hogy ő, vagyis Lenin, nagyon tanácsolja Trockij javaslatának (egységfront, munkáskormány) elfogadását. „Ellenkező esetben a legutóbbi események rendkívüli károkat fognak okozni az olasz kommunistáknak a jövőben.”¹⁷

A kongresszus után a Komintern a nemzetközi kommunista szakszervezeti szövetséggel együtt indította el az antifasiszta Akcióbizottságot, amelynek első ülésére 1922. december 18-án került sor. Ezen született a döntés egy Fasiszmus Elleni Nemzetközi Harci Alap létrehozásáról, valamint egy kiáltványról, amelye a nagy példányszámban terjesztett Komintern orgánumban, az *Internationale Presse-Korrespondenz*ben adtak közzé. Ebben írták: „A parlamentáris rendszert megszünt, a sajtószabadságot még a félliberális sajtó számára is megsemmisítették; az egész törvényhozó, végrehajtó és irányító hatalom egy szűk, magát 'Fasiszta Nagytanácsnak' nevező, Mussolini vezette klikk kezében összpontosul, amely egy százezres pretoriánus gárda segítségével tartja

¹⁶ *Lenin összes művei*. 45. k. Kossuth Könyvkiadó, 1975, Budapest, 294.

¹⁷ Lenin, V. I.: *Polnoje szobranije szocsinyenyij*. 54. k. Izdatyelsztvo Polityicseszkoj Lityeraturi, 1965, Moszkva. 314.

fenn magát.”¹⁸ A leírás pontos volt, azonban még mindig érződött a fasizmust támogató erők alábecsülése. Számítottak rá, hogy az elkövetkezendő években még tovább súlyosbodik a helyzet.

A fasiszta mozgalommal szemben a Komintern egyre fontosabbnak tartotta feloldani a kommunista és a szocialista párt többségi irányzata közötti feszültségeket, a két párt egyesülését. A Komintern VB 1923. január 6-i ülésén Buharin javasolta, hogy a két párt egyesülésekor a kommunisták 4, a szocialisták 3 helyet kapjanak a vezetésben. A Komintern VB Elnöksége január 10-én erősítette meg a javaslatot, s küldött ebben az értelemben levelet a két olasz pártnak. Végül, lévén az orosz párt tagjai, az egyesülés elősegítésével bízták meg Buharint és Trockijt az OKP(b) Politikai Irodájának 1923. január 11-i ülésén.¹⁹ A pártegyesülésre végül nem került sor, az együttműködés azonban a totális fasiszta rendszer kiépülését követően erősödött, 1934-ben a két párt akcióegység egyezményt is kötött.

Az olasz fasizmus elleni fellépés, illegális szervezkedés mellett egyre többet foglalkoztak az erősödő német fasizmussal. Első ízben 1923-ban hozott a német KP olyan határozatot, elsősorban a Komintern megbízott Karl Radek nyomására, amelyben elfogadta a munkáskormány, majd a munkás-paraszt kormány célkitűzését, mint átmeneti hatalmi formát. Ezzel szélesebbre nyitotta a lehetséges szövetségesek körét. Erre szükség is volt, mert 1923 elején francia–belga csapatok szállták meg a Ruhr-vidéket, hogy a jóvátétel fizetését megtagadó német kormányt sarokba szorítsa. Az eredmény német nemzeti ellenállás és egekbe szökő infláció lett. Karl Radek a kommunisták szervezte, de konzervatív, sőt náci szónokokat is meghívott, 1923. július 29-én megtartott antifasiszta nap előtt, adta közzé a nagy visszhangot kiváltó, később a „nacionálbolszevizmus” első dokumentumának tekintett beszédét. Ebben az olasz fasizmussal kapcsolatos tapasztalatokból indult ki, hangsúlyozva, hogy a fasizmus elleni fellépés nem lehet azonos a más uralmi formákkal szembeni harccal: „Aki azt mondja, hogy a fasizmus a régi kapitalizmus visszaállításának formája, az azt mondja, hogy Curzon, Mussolini, Horthy és Cankov fasiszta. Beköszönt az éjszaka és sötétben minden tehén fekete... Minden ellenforradalmat fasizmus névvel illetni tartalmatlan agitációs frázis, nem felel meg a valóságnak.” Majd Radek felteszi a kérdést Sas Gyula tanulmányát bírálva: „Mit kell tenni Olaszországban? Giulio Aquila elvtárs brosúráját olvasva: 'proletár egységfrontot'. Ez az ő egyetlen receptje. Leverhetjük-e mi Mussolinit? Mussolini a parasztek széles rétegeire és a városi kispolgárságra támaszkodik. Meg tudjuk-e nyerni őket szövetségesnek?” Radek bízik ebben, s jelzi is bizodalmanak alapját: „Ha a parasztek és a kispolgárok örökre velünk együtt haladnának, úgy egyáltalán nem szövetségesek lennének, hanem besorolhatnánk őket a Kommunista Internacionáléba. A szövetség fogalmán különféle erőknek konkrét célok érdekében történő összefogását kell érteni.”²⁰

¹⁸ *Inprekorr*, 1923. január 29. 150.

¹⁹ *Politburo CK RKP(b)-VKP(b). Komintern. 1919–1943. Dokumenti*. ROSSZPEN, 2004, Moszkva. 147–148.

²⁰ Radek a szereplést lemondó Komintern-elnök, Zinovjev helyett a Kommunista Ifjúsági Internacionálé Nemzetközi Irodájának 1923. július 10. és 18. között tartott ülésén mondott főreferátumot, amelynek szerkesztett szövegét a Komintern teoretikus orgánuma, a *Kommunisztycseszkij Internacional* közölte 1923. 27. számában. Az idézetek: 36, 37, 40.

akárcsak a brit, hajlandó volt engedményekre Olaszországnak, abból a célból, hogy ne közeledjen Hitlerhez – a briteknek erre az osztrák Anschluss elleni olasz álláspont, valamint a Földközi-tengeri pozíciók adtak alapot, s tartott ki 1939-ig, a szovjetek rövid kísérlete az olaszok Abesszínia elleni támadása, majd a spanyol köztársaság elleni német-olasz intervencióval véget ért 1935–1936-ban.

A Komintern – és a Szovjetunió – számára a fő veszély persze Hitler volt. E közvetlen fenyegetettség eredményezte a népfront politikát, amelynek alapját a faszizmus „dimitrovi” meghatározása foglalta össze.

Georgi Dimitrov (1882–1949) és a brit KP főtítkára, Harry Pollit (1890–1960) a Komintern VII. kongresszusán, 1935

A „dimitrovi faszizmus meghatározás” egyike volt azon definícióknak, amelyek körül évtizedes viták folytak. Így szólt: „A hatalmon levő faszizmus... *a finánc)tőke legreakciósabb, legsovinisztább, legimperialistább elemeinek nyílt, terrorista diktatúrája.*” (Kurziválás az eredetiben – Sz.G.)²² Frappáns volt és rövid. A viták lényege a tartalmat érintette, ha azt leegyszerűsítve is: elfogadható-e a definíció állítása, miszerint a faszizmus a *(finánc)tőke diktatúrája*, vagy inkább a kispolgárságra támaszkodó, a középosztályokat mozgósító politikai mozgalom, a tőkétől *elidegenedett hatalmi forma*, a parasztságot, vagy akár a munkásosztályt is meghódító eszme? Esetleg a kettő valamiféle ötvözet? A Dimitrov által 1935-ben, a Komintern VII. kongresszusán ismertetett faszizmus meghatározás *korszerű* volt. Egyrészt *rátapintott a faszizmus* nehezen felismerhető *lényegére*,²³ másrészt, ami még fontosabb volt a korszakban, jelezte a *lehető legszélesebb antifasiszta összefogás határait*. Mindez azonban az adott történelmi környezet ismeretében válhatott érthetővé.

A faszizmus meghatározásánál az idézőjelet az indokolja, hogy a definíció nem Dimitrovtól származik. Ezt maga soha nem is állította. Sőt. Ha teljességében idézzük a

²² Dimitrov, Georgi: *Egységfront, népfront, szocializmus. Válogatott beszédek és írások*. Kossuth Könyvkiadó, 1974, Budapest. 98.

²³ A kemény megfogalmazásairól ismert Theodor W. Adorno gyakran idézett mondata sem volt véletlen: „aki nem akar beszélni a kapitalizmusról, az ne beszéljen a faszizmusról sem”. In: http://attac.zpok.hu/cikk.php3?id_article=755 – vagy <http://www.freeweb.hu/eszmelet/45/krausz45.html> 2007-03-12.

Komintern VII. Kongresszusán elmondott, *A fasizmus támadás és a Kommunista Internacionálé feladatai a munkásosztály egységéért, a fasizmus ellen folytatott harcban* meglehetősen hosszú című és nem kevésbé terjedelmes előadói beszédének sorait, akkor a következőket találjuk: „A hatalmon levő fasizmus, elvtársak, mint ahogyan a Kommunista Internacionálé Végrehajtó Bizottságának XIII. Plénuma helyesen jellemezte, a fináncsőke legreakciósabb, legsovinisztább, legimperialistább elemeinek nyílt, terrorista diktatúrája.”²⁴ Vagyis maga Dimitrov, ekkor már a Komintern főtitkára²⁵ utal arra, hogy a definíció korábban született.

Dmitrij Manuilovics (1883-1959) – Sztálin keze a Kominternben

A Komintern XIII. Plénuma 1933. november 28-tól december 12-ig ülésezett és – már időtartamából is következően – kongresszussal felő²⁶ határozatokat hozott, amelyek tükrözték a korszak, illetve a kommunista mozgalom szinte valamennyi ellentmondását. A fasizmus definíció azonban kivétel. Ezt Manuilovics, Sztálin legközelebbi munkatársának referátuma alapján foglalták határozatba, így valószínűleg ezért sem véletlen, hogy Dimitrov ezt szó szerint idézte. Ellentétben a Dimitrov referátumot követően elfogadott határozattal, *ahol ez nem így szerepel*. Olvassuk: „E

²⁴ Dimitrov 1974: 98.

²⁵ A Kominternnek egyetlen elnöke Grigorij Zinovjev volt, őt a vezető funkcióban Nyikolaj Buharin követte, elnöki címe azonban nem volt – Sztálin utasítására e címet megszüntették 1926-ban. Agyibekov, G. M. – Sahnazarova E. N. – Sirinya, K. K.: *Organyizacionnaja sztruktura Kominterna 1919–1943*. ROSSZPEN, 1997, Moszkva, 128. Miután Sztálin kiszorította Buharint, egy trojka vette át a Komintern vezetését, amelynek legbefolyásosabb tagja Dmitrij Manuilovics, Sztálin bizalmasa volt. 1934-től Dimitrov főtitkári címmel lett az önállóságában már jelentősen korlátozott világpárt vezetője.

²⁶ Sztálin azzal is csökkenteni igyekezett a Komintern „hatalmát”, hogy 1922-től, Lenin betegségének súlyosbodásától, már nem engedte évente összehívni a valamennyi kommunista párt küldötteinek részvételt és fórumot biztosító kongresszust. 1922 után 1924-ben még összeült a Lenin haláláról is megemlékező kongresszus, ezt követően azonban csak 1928-ban, majd utoljára 1935-ben engedélyezte annak összehívását. Lásd Csonka Rózsa – Harsányi Iván – Székely Gábor (szerk.): *A Kommunista Internacionálé válogatott dokumentumai*. Kossuth Könyvkiadó, 1975, Budapest. 5–9.

viszonyok („a forradalom erőinek növekedése” – jelzi az előző bekezdés – Sz.G.) közepette az uralmon levő burzsoázia, mindinkább a faszizmusban keres menedéket, a fináncsőke legreakciósabb, legsovinisztább és leginkább imperialista elemeinek nyílt terrorista diktatúrájának létrehozásában, abból a célból, hogy a dolgozók kirablására kivételes rendszabályokat valósítson meg, előkészítse az imperialista háborút, a Szovjetunió megtámadását, Kína leigázását és felosztását, és mindezek segítségével megakadályozzák a forradalmat.”²⁷

Palmiro Togliatti (1893–1964) – az 1935 elején a faszizmusról tartott előadásai az 1980-as években számos nyelven megjelentek

A probléma itt a következő. Míg a 20-as évek első felében kimunkáltak alapján, vagy az 1930-as évek elejétől Palmiro Togliatti irányításával működő, a faszizmus jelenségével foglalkozó iroda vizsgálódásaiból egyaránt következtetni lehetett arra, hogy a faszizmusban van valami hasonlóság a bonapartizmussal rokon jelenségekkel, vagyis, hogy a kapitalizmus sajátos formációjáról van szó, ez a VII. Kongresszus határozatában elhalványult. Nem tűnt el, de kevésbé érzékelhető lett, mint az volt az 1933-as definícióban. Ott ugyanis egyértelmű: a faszizmus *nem az egész burzsoázia, nem is az egész fináncsőke, csak annak legreakciósabb, legsovinisztább legimperialistább elemeinek nyílt terrorista diktatúrája*. Következésképpen az antifaszista harcban az összefogás eddig terjedhet, vagyis a munkáspártoktól szövetséget köthetnek a burzsoáziának a faszista diktatúrában nem érdekelt részével, ma is használt kategóriákkal, a konzervatív és liberális burzsoáziával.

A Komintern VII. kongresszusa azonban már más légkörben ülésezett. A hangulatra és a dokumentumokra rányomta bélyegét Hitler hatalomra jutása mellett a Kirov-gyilkosság,²⁸ is, amivel Sztálin akart és tudott feszült légkört teremteni a nemzetközi munkásmozgalomban. Sztálin ugyanakkor tisztában volt azzal, hogy a német faszizmus elsősorban a Szovjetuniót fenyegeti, s azzal is, hogy ellene minden lehetséges szövetségest meg kell nyernie.

²⁷ Csonka – Harsányi – Székely 1975: 418.

²⁸ Erről lásd Székely Gábor: *A Kirov-gyilkosság – nyomozóbizottságok, politikai prekonceptiók és a valóság*. Kézirat, megjelenés előtt.

Ilya Mashkov.
*Regards to the XVII Congress of the
All-Union Bolshevik Communist Party*
1934, Oil on canvas; 131,5 x 100 cm.
Volgograd Museum of Fine Arts

Ugyanakkor óvatosan fogalmazott a „győztesek kongresszusán”, még 1934 januárjában: „Egyes német politikusok ezzel kapcsolatban (ti. a szovjet külpolitikáról – Sz.G.), hogy a Szovjetunió most Franciaország és Lengyelország felé fordul, hogy a versailles-i szerződés ellenségéből annak pártolójává vált, hogy ennek a változásnak a magyarázata a fasizmus hatalomra jutása Németországban. Ez nem igaz. Természetesen távol áll tőlünk, hogy csodáljuk a németországi fasiszta rezsimet. De most nem a fasizmusról van szó, akkor sem, ha a fasizmus, például Olaszországban, nem gátolta, hogy a Szovjetunió a lehető legjobb kapcsolatokat alakítsa ki ezzel az országgal. Hasonlóképpen nincs szó álláspontunk megváltozásáról a versailles-i szerződéssel kapcsolatban. Mi, akik a breszti béke szégyenét megéltük, nem dicsőíthetjük a versailles-i szerződést. Mi csupán azzal nem értünk egyet, hogy a világot e miatt a szerződés miatt egy újabb háború örvényébe döntsék. Mi nem tájékoztunk Németország felé, mint ahogyan nem tájékoztunk Lengyelország és Franciaország felé sem. Mi a múltban, akárcsak a jelenben a Szovjetunióra orientálódunk, csakis a Szovjetunióra. (Tapsvihar.) És ha a Szovjetunió érdekei megkívánják a közeledést az egyik vagy a másik, a béke megbontásában nem érdekelt országhoz, akkor mi habozás nélkül készek vagyunk erre.”²⁹ A nyitás a „Nyugat” felé egyértelmű volt az ezzel egyet nem értők számára is.

A párttagoktól ajándékba kapott vadászfegyver, amelyet Sztálin egy évvel korábban a szovjet párt kongresszusára szegezett, most a Komintern küldötteire irányult. S ezt már sokan érezték, ha nem is a küldöttek többsége.³⁰ A két fenyegetés hatására a fordulat

²⁹ Az eredeti szöveg kritikai fel dolgozása alapján a bekezdés teljes terjedelmében újrarendelt. Forrás: *СЪЕЗД ПОБЕДИТЕЛЕЙ 26 января - 10 февраля 1934 г. Стенографический отчет.* Партиздат, 1934, Москва. Электронный текст: http://publicist.n1.by/conspects/conspect_17syezd_VKPb.html Magyarul Sztálin, I. V.: *A leninizmus kérdései.* Szikra, 1952., Budapest. 529.

³⁰ A Komintern vezetése ellen hozott koncepciók intézkedéseket ismerteti moszkvai levéltári anyagok alapján Firsov, Frederick: *The Comintern and Stalin's Terror.* Annali della Fondazione Giangiacomo Feltrinelli, 2001, Milánó. 105–138.

teljes volt. Míg Lenin nem tudta elérni, hogy a Komintern III. Kongresszusán a küldöttek elfogadják az egységfront, a szociáldemokrata és kommunista együttműködés programját, addig ez most sikerült. De beépültek a fékek is: senki se mondta ki nyíltan mi a teendő. Azt, hogy a fasizmus ellen össze kell fogni minden olyan erővel, amely kész e végveszély ellen fellépni, az elhangzott. De anélkül, hogy ezeket az erőket a teljes palettáját felsorolták volna.³¹ Dimitrov is óvatos volt – ezért hivatkozott a Manuilszkij referátum alapján elfogadott határozathoz.

Az olasz fasizmus elemzése, majd a végkövetkeztetés, a fasizmus „dimitrovi” meghatározása a lehetőségekhez, a korszak adottságaihoz képest árnyaltan fogalmazta meg az antifasiszta küzdelem stratégiáját. A megfogalmazás ugyan nem Dimitrové volt, de ő tette nemzetközileg ismertté, s érte el, hogy a fasizmus elleni összefogás minden korábbinál szélesebb lehessen. A Litvinov irányította, a Népszövetségre és a brit, valamint francia külpolitikára alapozott szovjet külpolitika kedvezet e koncepciónak.

Katalónia Szocialista Pártjának plakátja az olasz–német intervenció, a „nemzetközi fasizmus” ellen - 1936

Mégsem jött létre széles összefogás a spanyol köztársaság védelmében. Az 1938-as müncheni egyezmény, a britek és a franciák paktuma Hitlerrel és Mussolinivel, majd Csehszlovákia kiszolgáltatása Hitlernek mindezt semmissé tette. Sztálin egyre inkább úgy vélte, hogy a nyugati hatalmak célja Hitler kelet felé terelése. Dimitrov elvesztette mozgásterét, s vele a Komintern is, nemkülönben Litvinov, aki Molotovnak, s vele a német orientációnak adta át helyét.

³¹ Az 1936-ban induló Világ Béke Mozgalomban már azt is sikerült elérni, hogy a szervezet élére az ismert konzervatív politikus Lord Cecil, illetve a francia radikálszocialista pártvezér, Pierre Cot került, s megjelentek a kommunisták mellett a szociáldemokraták is. Székely Gábor: *Béke és háború*, Napvilág Kiadó, 1998, Budapest. 199–235.

Az antifasiszta koalíció végül mégis ezeken az alapokon épült fel: az amerikai, az angol és a francia „finánctőkének” a faszizmusban nem érdekelt, azzal szembekerült „elemei” végül szövetségesükként ismerték el a Szovjetuniót. Az eredmény a fasizmus leverése, az ár a Komintern feloszlata (1943), sok tízmillió ember, köztük több mint 20 millió szovjet állampolgár halála volt. Vajon elkerülhető lett volna-e mindez, ha a fenyegető veszély nagyságát idejében felismerik a fenyegetett hatalmak? Az egyértelmű válasz nyilvánvalóan az igen. Hitlernek semmi esélye sem lett volna a győzelemre, ha szembetalálta volna magát Franciaország és Nagy Britannia mellett az Egyesült Államok és a Szovjetunió katonai szövetségével. (Lásd Japán tartózkodását a Szovjetunió megtámadásától.) Lehet, hogy ennél kevesebb is elegendő lett volna, amint azt Teller Ede vélte: ha az Egyesült Államok nagyobb segítséget nyújt Európának, különösen Németországnak, amint azt tette a második világháború után, valamint a Népszövetségben is szerepet vállal, mint az ENSZ-ben, és olyan mértékben fegyverkezik, miként folytatta azt 1945 után, akkor meg lehetett volna állítani Hitlert, de legalábbis egy év alatt le lehetett volna győzni.³² Ami kétségtelen: a Komintern népfront kezdeményezésének nagy lehetőségei voltak; a tisztánlátáshoz, valamint a döntő lépés megtételéhez azonban, úgy tűnik, szükség volt a tragédia első felvonására, Lengyelország, majd Franciaország lerohanására, s végül Pearl Harborra.

³² Teller Ede: *Hirosima hagyatéka*. Angolul *The Legacy of Hiroshima*. Allen Brownal közösen. 1962-ben jelent meg. Magyarul a Kossuth Kiadó “bizalmas” (kiadó és évszám nélkül) sorozatában 1965-ben, majd 2001-ben nyilvános kiadásban.